

*Пономаренко О. М.,
к.ю.н, доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін, господарського та трудового права
ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ АЛІМЕНТНОГО ДОГОВОРУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ НОРМАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Серед сімейних договорів аліментні є найбільш поширеними в договірній практиці України, що робить їх досить привабливими для дослідження в теорії сімейного права. Як й більшість сімейних договорів, аліментні договори є достатньо новим явищем у праві, поява якого пов'язана з реформуванням сімейного законодавства на початку ХХІ століття й прийняттям нового СК, в якому вони посіли своє «законе» місце серед інших договірних конструкцій. Варто, однак, відзначити, що й раніше, договірне регулювання аліментних відносин фактично мало місце (наприклад, коли аліменти сплачувалися за домовленістю сторін, без звернення до суду). Такі угоди, найчастіше, носили усний характер, інколи, оформлювалися у вигляді розписок. Але вони не отримували необхідних гарантій захисту з боку держави. Тому за суттю вони не були договорами, так як їх виконання не було забезпечене примусовою силою держави, а засновувалося виключно на добросовісності платника. Можна сказати, що легальне існування аліментних договорів в правовій системі України почалося з 2002 року, коли був прийнятий СК, і з того часу почалося також їх активне теоретичне дослідження. Результати таких досліджень оформлені у виді як окремих наукових статей, так і дисертацій та монографій. З упевністю можна сказати, що аліментні договори сучасної наукою визнаються невід'ємним елементом системи приватно-правових договорів, що підтверджується й тим, що зараз практично неможливо зустріти навчальних посібників та підручників із сімейного права, в яких аліментні договори не складали б предмета вивчення.

Однак, попри достатньо активне дослідження таких договорів, залишається ще немало дискусійних питань. Це пов'язане з недостатньою дослідженістю системних зв'язків цього елемента, а це негативно позначається, перш за все, на їх нормативному регулюванні. Так, в СК України поіменно названі деякі аліментні договори, єдина правова сутність яких ні у кого не викликає сумнівів. Однак вони мають різне найменування – договір подружжя про надання утримання (ст. 78 СК), договір між подружжям про розмір аліментів на дитину (ст. 109 СК), договір між батьками про виплату алімен-

тів на дитину (ст. 189 СК). У правозастосовній практиці такі угоди ще часто називають аліментними договорами (наприклад, справа № 752/11978/15-ц). З одного боку, суть цієї угоди від назви не змінюється, проте правила законодавчої техніки вимагають дотримання єдності термінології стосовно однакових за правовою суттю явищ. Крім того, недостатність досліджень цих договорів крізь призму системних зв'язків відображається на відсутності загальних положень про аліментні договори, що є важливим з урахуванням впровадження в правове регулювання сімейних відносин принципу свободи договору. Стосовно цього дослідження системний підхід дозволить визначити, передусім, місце аліментних договорів в системі цивільно-правових (приватно-правових) договорів та їх правову природу, що буде безумовно корисним для формування нормативних конструкцій цього виду договорів.

Питання про критерії систематизації договорів у цивілістиці є дискусійним. Проте, з упевненістю можна сказати, що використання системного підходу при дослідженні конкретного договору дозволить відповісти на питання, чим же обумовлені правові особливості того або іншого типу (виду) договору і чому він за своєю регламентацією відрізняється від інших договорів? Для вирішення цього завдання необхідно виявити ті сутнісні ознаки суспільних відносин, регулювання яких здійснюється за допомогою договору. Саме вони й зумовлюватимуть особливості договірних конструкцій конкретного виду (типу). Таким чином, ґрунтуючись на вченні про систему договорів можна зробити висновок про те, що визначення місця аліментних договорів в системі договорів безпосередньо залежить від особливостей тих відносин, які ними регулюються.

Аліментні договори регулюють аліментні відносини, які за своєю суттю відносяться до цивільних відносин, оскільки є майновими відносинами, заснованими на юридичній рівності, вільному волевиявленні і майновій самостійності їх учасників (ч. 1 ст. 1 ЦК). Саме цивільно-правова суть цих відносин дає підставу для застосування до них загальних положень ЦК (Книга перша) і загальних положень про зобов'язання (розділ перший книги п'ятої), якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. Таким чином, співвідношення нормативних приписів цивільного законодавства і сімейного законодавства повинно будуватися за правилами про співвідношення загального та спеціального. Окрім можливості застосування актів цивільного законодавства, цивільно-правова суть аліментних відносин обумовлює необхідність і доцільність використання в процесі правового регулювання єдиного цивілістичного понятійного апарату, що дозволить уникнути дублювання в нормативній регламентації однакових за сутністю правових явищ, й тим самим зекономить нормативний матеріал.

Проте цивільно-правова сутність аліментних відносин не заперечує також і їх сімейно-правової сутності. Аліментні відносини відносяться до особливого виду цивільних відносин – сімейних відносин, а отже, їм властиві ознаки сімейних відносин, що також відображається на специфіці договорів, спрямованих на їх регулювання.

Передусім, для аліментних договорів, як і для будь-якого сімейного договору, характерним є спеціальний суб'єктний склад. Як відомо, для суб'єктів сімейних відносин істотне значення має правовий статус члена сім'ї або родича. У зв'язку з тим, що аліментні договори належать до договорів сімейного типу, наявність такого правового статусу має бути обов'язковою і для сторін досліджуваного виду договору. Проте питання про суб'єктів аліментних договорів є в науці дискусійним. Зокрема, дискусія ведеться щодо кола членів сім'ї і родичів, які мають право на укладення аліментних договорів. Причини цієї дискусії пов'язані з тим, що на законодавчому рівні досить вичерпно закріплений перелік осіб, між якими виникають аліментні зобов'язання з підстав, перелічених у СК. Законодавець виділяє дві групи аліментнозобов'язаних осіб. До першої черги таких осіб належать батьки щодо своїх дітей, а також непрацездатних нужденних сина, дочки; син і дочка щодо непрацездатних нужденних батьків, подружжя (колишнє подружжя) відносно один до одного, а також чоловік та жінка, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу. До другої черги аліментнозобов'язаних осіб належать баба, дід відносно малолітніх, неповнолітніх внуків, повнолітні внуки, правнуки щодо непрацездатних діда, баби, прадіда, прабабусі, які потребують допомоги; повнолітні брати, сестри щодо своїх малолітніх та неповнолітніх братів і сестер та інші особи, які перелічені в главі 22 СК. У зв'язку з цим закономірно виникає питання про те, а чи мають право інші члени сім'ї та родичі, які не названі законодавством як аліментнозобов'язані особи, укласти аліментний договір? Пошук відповіді на це питання розділив дослідників на дві протилежні групи – на прихильників і противників визнання права на укладення аліментного договору за тими членами сім'ї та родичами, які не названі в якості суб'єктів аліментних правовідносин на нормативному рівні.

Крім того, на нормативному рівні закріплюються підстави виникнення аліментних правовідносин. У зв'язку з цим в науці сімейного права закономірно також виникле ще одне дискусійне питання – чи мають право на укладення аліментного договору особи, які хоча і названі в якості потенційних суб'єктів аліментних правовідносин, але у них відсутні умови (підстави) для виникнення аліментного зобов'язання (наприклад, непрацездатність, нужденність тощо). Взагалі ці два проблемних питання можна об'єднати

в один: чи може аліментний договір бути спрямований на виникнення аліментних правовідносин або його спрямованість обмежується виключно здійсненням закріпленого на нормативному рівні права (виконання обов'язку) на отримання (надання) утримання (аліментів)?

Чинне сімейне законодавство також є досить суперечливим з цього питання. З одного боку, в СК України закріплені нормативні конструкції деяких аліментних договорів, в яких чітко визначених суб'єктний склад цих договорів. Так, наприклад, відповідно до ст. 78 СК право укласти договір про надання утримання мають подружжя. Чи означає це, що такого права не мають колишні подружжя або чоловік та жінка, яка проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу? Крім того, в цій статті не вказано на залежність права укласти договір від тих підстав, за якими у подружжя виникає юридичний обов'язок утримувати один одного. На перший погляд можна дійти висновку про те, що право на укладення аліментного договору виникає незалежно від того, чи потребує подружжя-отримувач аліментів матеріальної допомоги та є непрацездатним. У зв'язку з цим викликають питання п. 4.8 та 4.9 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, відповідно до яких при посвідченні договору про утримання нотаріусом перевіряється факт непрацездатності того з подружжя, на користь якого укладається угода. Непрацездатними (за віком або за станом здоров'я) визнаються особи, які досягли пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідами I, II, III груп, про що зазначається в тексті договору. Право на утримання також матиме й той з подружжя, заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна та інші доходи якого не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом. Про встановлення цих обставин нотаріусом зазначається у тексті договору.

З іншого боку, можливість договірного регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором) між їх учасниками зафіксовано в ч. 2 ст. 7 СК в якості загальної засади регулювання сімейних відносин. А в ст. 9 СК України закріплено право подружжя, батьків і дітей, інших членів сім'ї та родичів врегулювати свої відносини за домовленістю (договором), якщо це не суперечить вимогам СК, інших законів та моральним засадам суспільства. Крім того, особи, які проживають однією сім'єю, а також родичі за походженням, відносини яких не врегульовані СК, можуть врегулювати свої сімейні (родинні) відносини за допомогою договору, який повинен бути укладений у письмовій формі. Таким чином, з огляду на загальні положення сімейного законодавства, загальні диспозитивні методи правового регулювання приватних відносин, відсутність імперативних заборон на укладення договорів, не передбачених сімейним законодавством, можна дійти висновку, що право на укладення аліментного договору мають такі категорії осіб:

1) особи, які названі як суб'єкти аліментного зобов'язання на нормативному рівні при наявності законодавчо визначених підстав виникнення аліментних правовідносин;

2) особи, які названі як суб'єкти аліментного зобов'язання на нормативному рівні при відсутності умов, передбачених сімейним законодавством в якості підстав виникнення аліментних правовідносин;

3) члени сім'ї та родичі, які не названі як суб'єкти аліментного зобов'язання на нормативному рівні (наприклад, тітка і племінник).

У той же час, попри єдину правову сутність таких аліментних договорів, цілком природним є те, що деяким з них держава надає підвищені правові гарантії. У чинному сімейному законодавстві до таких договорів належать – договір подружжя про надання утримання (ст. 78 СК) та договір між батьками про виплату аліментів на дитину (ст. 189 СК). Щодо них законодавець вимагає обов'язкового нотаріального посвідчення і можливість стягнення аліментів у разі невиконання платником аліментів свого обов'язку за договором на підставі виконавчого напису нотаріуса. У науці навіть висловлено думку про те, що обов'язкове нотаріальне посвідчення та можливість стягнення аліментів на підставі виконавчого напису нотаріуса є сутнісними ознаками аліментних договорів, відсутність яких унеможлиблює віднесення укладеного договору до договорів досліджуваного виду. Однак, ці особливості навряд чи варто відносити до сутнісних ознак аліментного договору, оскільки вони не відповідають сутнісним ознакам самих аліментних відносин. У той же час, не можна не помітити деяких загальних рис названих аліментних договорів, яким держава надає підвищених правових гарантії.

Ці договори об'єднує те, що, по-перше, платником аліментів за ними є особи, що належать до першої черги аліментнозобов'язаних членів сім'ї; і по-друге, ці договори спрямовані на здійснення права на отримання аліментів, яке виникає в силу закону з підстав, передбачених сімейним законодавством. І хоча в СК України, як уже згадувалося, не закріплюється вимога про те, що подружжя-одержувач аліментів обов'язково має бути непрацездатним і нужденним, системний аналіз законодавства, зокрема СК і Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, дає підставу вважати, що саме ці умови необхідні для того, щоб аліментному договору були надані підвищені гарантії з боку держави. Саме тому, зараз виглядає цілком логічним обов'язок нотаріуса при посвідченні договору вимагати надання доказів наявності непрацездатності та нужденності у подружжя-одержувача аліментів (п. 4.8 та 4.9 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України). Більш того, це правило, з урахуванням, системного підходу, необхідно поширити і на інші аліментні договори, які володіють цими ознаками. Так, досить закономірним

буде закріплення норми про те, що аліментні договори, які укладені між подружжям (колишнім подружжям), батьками і дітьми (повнолітніми дочкою, сином), чоловіком і жінкою, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, та спрямовані на виплату аліментів з підстав, передбачених сімейним законодавством, укладаються в письмовій формі та нотаріально посвідчуються. У разі невиконання обов'язку платником аліментів, аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Наступною ознакою сімейних відносин, яка визначає особливість аліментних договорів, є те, що сімейні відносини будуються на безоплатних засадах, а отже, аліментні договори є імперативно безоплатними. Цим аліментні договори схожі з договором дарування, а тому, справедливим буде використання також, як й в договорі дарування правила про те, що договір, який встановлює обов'язок одержувача аліментів вчинити на користь платника будь-яку дію майнового або немайнового характеру, не є аліментним договором. Безоплатність аліментного договору свідчить і про його односторонній характер, оскільки платника аліментів обтяжують тільки обов'язки, а одержувач аліментів наділений тільки правами. Безоплатність аліментного договору є його відмінною рисою, що дозволяє відмежувати його від таких цивільно-правових договорів як рента і довічне утримання (догляд), які також як і аліментний договір наділяють зобов'язану сторону обов'язком періодично виплачувати одержувачу ренту (утримування), яка, як правило, виражається в грошах. Безоплатність відрізняє аліментний договір також і від спадкового договору, за яким надання обумовленого утримання відчувачу обумовлює перехід права власності на майно до набувача після смерті відчувача.

Безоплатність аліментного договору обумовлюється його соціальною спрямованістю, а саме, тим, що його основною метою є надання матеріальної підтримки одними членами сім'ї іншим, соціально незахищеним членам. У цьому полягає економічна і соціальна функція сім'ї.

В аліментному договорі проявляється також і така ознака сімейних відносин як триваючий характер. Вона виражається в тому, що аліментний договір опосередковує тривалі зобов'язання з надання утримання, які спрямовані на закріплення обов'язку періодичного надання утримання платником аліментів на користь одержувача аліментів. Основна мета аліментного договору не може бути досягнута шляхом здійснення одноразової дії, а вимагає постійної діяльності протягом строку дії договору. У зв'язку з цим аліментний договір не може передбачати обов'язок, який виконується одноразово, що відрізняє його від такого цивільного договору як договір дарування, який, як правило, припиняється прийняттям подарунку одержувачем. Триваючий

характер аліментного договору обумовлює необхідність домовленості сторін з такої умови, як період виконання зобов'язання, яку необхідно віднести до істотної умови, оскільки домовленість про предмет аліментного договору не можна вважати досягнутою, якщо сторони не прийшли до згоди з приводу розміру, форми і періодичності надання такого утримання. У врахуванням того, що у правозастосовній практиці (договірній і судовій) вже сформованим правилом можна вважати те, що надання аліментів здійснюється з періодичністю в місяць, на законодавчому рівні необхідно закріпити перспективу про те, що якщо інше не передбачено договором або законом, утримання повинне надаватися щомісяця.

У той же час, крім ознак, які дозволяють віднести аліментний договір до договорів сімейного типу, йому притаманні особливості, що дають підстави вважати його окремим видом сімейних договорів. І ця особливість в першу чергу обумовлена сутністю безпосередньо аліментних відносин і полягає в тому, що аліментні відносини спрямовані на матеріальну підтримку членів сім'ї, які в силу віку, стану здоров'я, нужденності та інших соціально-значущих причин вимагають утримання. Ця сутнісна риса аліментних відносин обумовлює особливості предмета аліментного договору. Предметом аліментного договору є безпосередньо утримання, яке платник аліментів зобов'язаний надати одержувачу. Утримання може надаватися в різних формах – грошах, продуктах харчування, праві користування житлом, одязі, лікарських засобах тощо. Природно, що форма утримання буде залежати від індивідуальних потреб одержувача аліментів і повинна бути передбачена в договорі. Однак, аналіз судової та договірної практики дозволяє зробити висновок про те, що, як правило, аліменти надаються в грошовій формі. Саме грошову форму аліментів необхідно визнати найбільш ефективною для виконання аліментними зобов'язаннями їх цілі – забезпечення гідного рівня життя соціально незахищеним членам сім'ї. Саме тому, відповідно до ст. 189 СК умови договору між батьками про виплату аліментів на дитину не можуть порушувати права дитини, які передбачені СК, зокрема, щодо розміру аліментів, який повинен бути необхідним і достатнім для забезпечення гармонійного розвитку дитини і не може бути меншим ніж 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Крім того, грошова форма підвищує ступінь здійсненості зобов'язань по аліментного договору, так як спрощує примусове стягнення (зокрема, на підставі виконавчого напису нотаріуса можливе стягнення тільки аліментів в грошовій формі), дозволяє проводити індексацію аліментів, притягувати до відповідальності платника аліментів у вигляді стягнення неустойки і т.п. Саме тому, грошова форма аліментів повинна бути визнана пріоритетною. А в разі до-

мовленості сторін про надання утримання в іншій формі, доцільно закріпити вимогу про необхідну фіксацію в договорі грошового еквівалента наданого утримання.

Все вищевикладене дозволяє зробити висновок про те, що аліментний договір є самостійним видом договорів сімейного типу, що дозволяє застосовувати до нього загальні положення цивільного та сімейного законодавства з урахуванням, особливостей, властивих цьому виду договору. Специфічні ж ознаки аліментного договору повинні бути основою для формування нормативних конструкцій цього договору.